

Скопенко Н.С.

УДК 338.45:664

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ГОСПОДАРЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Вступ. Харчова промисловість є однією з стратегічно значущих галузей світової та національних економік, займає провідну роль в забезпеченні продовольчої безпеки окремої країни. Саме харчова промисловість, впроваджуючи інноваційні технології, здатна забезпечити попит населення якісним продовольством, збільшивши обсяги кінцевого продукту через поглиблення переробки сільськогосподарської сировини, суттєво скоротивши втрати в ланцюгу виробництва – збереження – переробка – реалізація.

Основним завданням харчової промисловості будь-якої країни є задоволення потреби населення в різноманітних харчових продуктах в обсягах та розмаїтті, що необхідні для забезпечення достатнього за калорійністю та збалансованістю раціону харчування. Поряд з цим, харчова промисловість кожної країни має цілий ряд специфічних особливостей в залежності від умов, ресурсів та наявного потенціалу функціонування, які визначають не тільки закономірності та тенденції її розвитку, але й здійснюють вплив на розвиток інших галузей та секторів економіки, господарський комплекс певного регіону та національного господарства в цілому.

Серед дослідників економічних проблем розвитку харчової промисловості України необхідно відзначити В.Я. Амбросова [1, 11], В.Г. Андрійчука [2], П.П. Борщевського [3], Б.М. Данилишина [6], Л.В. Дейнеко [3, 4, 10], М.Й. Маліка [8, 20], В.Я. Месель-Веселяка [9], Т.Л. Мостенську [14, 16], П.Т. Саблука [11-13, 20], М.П. Сичевського [15] та інших авторів, в працях яких знайшли відображення теоретико-методологічні та практичні проблеми ефективності та інтенсифікації розвитку харчової промисловості, формування та розвитку механізму її регулювання, трансформації вітчизняного агропромислового сектору, проблеми глобалізації, концентрації та інтеграції в харчової промисловості та АПК, створення оптимальної структури виробництва в різних регіонах країни, розвитку виробничої інфраструктури, ресурсозбереження, вдосконалення територіальної організації, виявлення резервів збільшення виробництва харчових продуктів та підвищення їх якості тощо.

За мету у статті поставлена задача визначити місце та роль харчової промисловості в господарському комплексі України на сучасному етапі її розвитку та дослідити основні конкурентні переваги та недоліки окремих галузей харчової промисловості.

Результати. Харчова промисловість України є стратегічно важливою галуззю народного господарства, від якої залежить добробут нації, а її розширене прискорене відтворення виступає однією з найголовніших передумов подолання кризових явищ та досягнення сталого економічного зростання країни [15].

Особлива роль харчової промисловості у розвитку будь-якої країни визначається як соціальною значущістю продукції, що має першорядне значення для життя та здоров'я людини, так і тим, що в процесі виробництва специфічно поєднуються природні, кліматичні, економічні, геополітичні, соціальні та екологічні умови кожної країни, що обґрунтовує спеціалізацію окремих країн та їх регіонів при виробництві продовольства, розвиток міждержавних та міжрегіональних зв'язків. Крім того, харчова промисловість виступає організатором та інтегратором агропромислового комплексу, сприяє розвитку та розміщенню складових інших галузей як учасник промислового ринку [4].

Дослідження засвідчили, що на сьогодні вітчизняна харчова промисловість входить до першої п'ятірки галузей щодо наповнення державного бюджету, характеризується суттєвим внеском у виробництво валового внутрішнього продукту, займає більше 15 % за обсягами виробництва продукції у структурі промислового виробництва України. Харчова промисловість спроможна забезпечити внутрішні потреби в продовольчих товарах, на які припадає понад 60% особистого споживання матеріальних благ населення, здатна забезпечити зайнятість населення, а також є реципієнтом іноземних інвестицій [5, 17-19].

Динаміку обсягів реалізованої промислової продукції за видами економічної діяльності у 2005-2010 роках наведено на рис. 1.

Харчова промисловість має значний експортний потенціал (у 2009 р. майже 20% експорту становила продукція АПК та 5,3% загального експорту країни припадало на готові харчові продукти) і позитивне сальдо зовнішньої торгівлі (див. рис. 2) [5, 17-19].

Також харчова промисловість посідає одне з провідних місць за обсягом іноземних інвестицій, сума яких у 2010 році становила 4,6 % від загальних капіталовкладень в економіку України та 20,4 % від надходжень прямих іноземних інвестицій у промисловість (табл.1). Галузь має високу інвестиційну привабливість завдяки коротшому терміну окупності вкладень порівняно з базовими галузями промисловості, що особливо важливо в умовах економічної нестабільності.

Протягом останнього десятиліття харчова промисловість демонструє одні з найвищих темпів росту обсягів виробництва продукції порівняно з іншими галузями економіки (див. рис. 3).

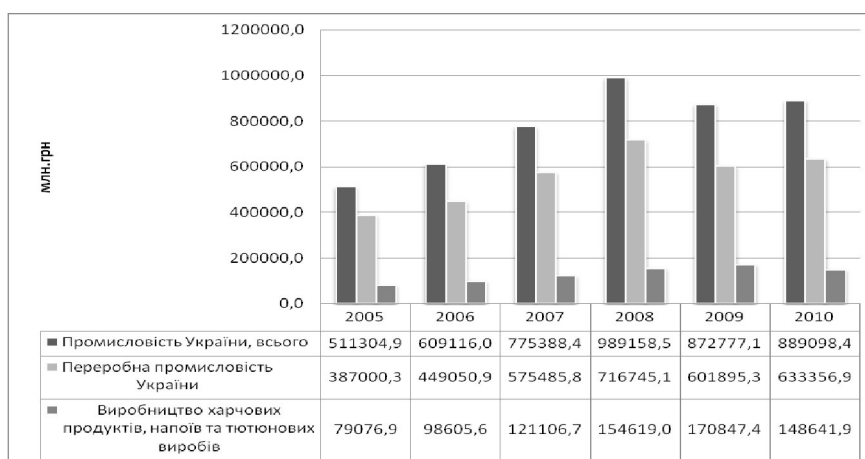

Рис 1. Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності у 2005-2010 роках, млн. грн.

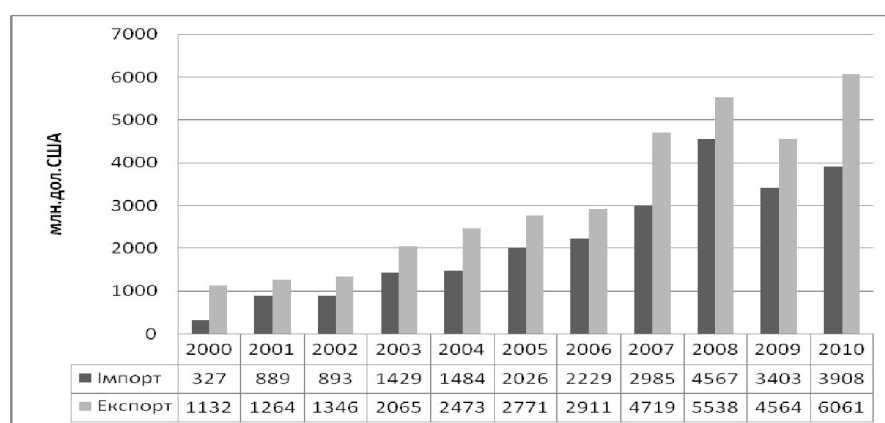

Рис 2. Динаміка експортно-імпортних операцій за основними видами продукції харчової та переробної промисловості України у 2000-2010 роках, млн. дол. США

Таблиця 1. Прямі іноземні інвестиції в Україну за видами економічної діяльності, на початок року, млн. дол. США

Спрямованість ПІІ	Роки					
	2002	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	4555,3	16890,0	21607,3	29542,7	35616,4	40026,8
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	83,8	303,0	399,8	552,9	809,1	867,8
Питома вага у загальному обсязі ПІІ, %	1,84	1,79	1,85	1,87	2,27	2,17
Промисловість	2443,6	5169,2	6111,1	8004,1	8052,6	9021,9
Питома вага у загальному обсязі ПІІ, %	53,64	30,61	28,28	27,09	22,61	22,54
з неї виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	808,0	1171,6	1272,0	1561,2	1685,9	1837,2
Питома вага у загальному обсязі ПІІ, %	17,74	6,94	5,89	5,28	4,73	4,59
Питома вага у обсязі ПІІ у промисловість, %	33,07	22,67	20,81	19,51	20,94	20,36

Джерело: Побудовано на основі даних [5, 17-19].

Негативні тенденції 2008-2009 років пояснюються впливом глобальної фінансово-економічної кризи та зниженням купівельної спроможності населення. Проте, вже у 2010 році харчова промисловість відновила активне зростання.

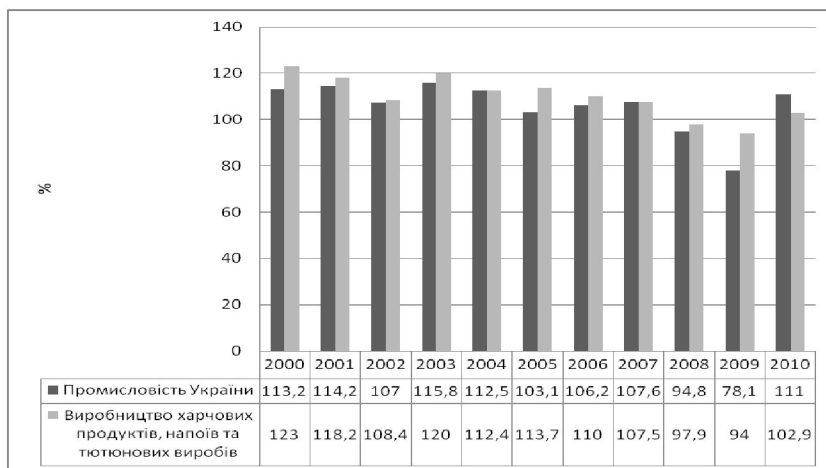

Рис. 3. Індекси промислового виробництва за 2000-2010 рр.

Так, за даними Держкомстату України [5, 17-19], у 2010 році на підприємствах із виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів випуск продукції збільшився на 2,9 %, у тому числі: у м'ясній промисловості – на 6,3 %, виробництві олії та жирів – на 6 %, напоїв – на 5 %, кондитерській промисловості – на 3,9 %. Водночас, зменшилось виробництво продукції у тютюновій промисловості на 10,4 %, переробці та консервуванні овочів та фруктів – на 6,1 %, молочної промисловості – на 1,8 %.

Проте, необхідно зазначити, що обсяги виробництва продовольчих товарів, їх якість, асортимент та загальна цінова динаміка на продовольчому ринку країни значною мірою залежить від розвитку сільського господарства. Однак, останніми роками у зв'язку з скороченням обсягів сільськогосподарського виробництва, зниженням ефективності діяльності сільського господарства та переважанням дрібнотоварного виробництва більш гостро стоїть питання забезпечення харчової промисловості сировиною в необхідній кількості, потрібного асортименту та якості. Позначається відсутність технологічно зв'язаних виробництв за принципом “виробництво сільськогосподарської сировини – переробка сировини – виготовлення продовольчих товарів – реалізація готової продукції”, а також розвиненої інфраструктури із закупівлі сільгоспсировини, орієнтованої на дрібнотоварне виробництво.

За даними Держкомстату [5, 17-19], у 2010 р. індекс обсягу сільськогосподарського виробництва, порівняно з 2009 р., становить 99,0 %, індекс обсягу виробництва продукції рослинництва спостерігається на рівні 95,4 %, індекс обсягу виробництва продукції тваринництва – 104,5 %. Порівняно з 2009 р. загальна посівна площа зменшилась на 43,7 тис. га (на 0,2 %).

Господарствами усіх категорій у 2010 р. одержано зерна на 14,8 % менше, порівняно з попереднім періодом (39,2 млн. т у вазі після доробки), що зумовлено як скороченням площі збирання (на 5,8 %), так і зниженням урожайності зернових культур (на 9,7 %). Валовий збір соняшнику становив 6,8 млн. т і, порівняно з 2009 р., збільшився на 6,4 % (за рахунок розширення площ збирання на 7,9 %). Валовий збір цукрових буряків (фабричних) збільшився на 36,0 % (13,7 млн. т) виключно за рахунок розширення зібраних площ на 53,9 % при середній урожайності 278,3 ц з 1 га (у 2009 р. – 314,9 ц/га).

Господарствами всіх категорій у 2010 р. реалізовано м'яса худоби та птиці 2,0 млн. т, що на 6,7 % більше, порівняно з показниками 2009 р., вироблено 11,3 млн. т молока (на 3,1 % менше) та 17,0 млрд. шт. яєць (на 6,6 % більше).

Оцінюючи стан і перспективи виробництва сільськогосподарської сировини для харчової промисловості, можна відзначити, що на сьогодні найбільш сприятлива ситуація складається по виробництву зернових та олійних культур. Позитивні тенденції останніми роками спостерігаються у виробництві цукрового буряку. Проте, виробництво картоплі, овочевої та плодоягідної продукції та продукції тваринництва (окрім м'яса птиці) потребує комплексу заходів щодо підвищення обсягів та рентабельності виробництва, конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції.

Крім того, для розвитку продукції тваринного походження, як основи сировинного забезпечення харчової промисловості, необхідно відновлення племінної бази скотарства; вдосконалення існуючих і виведення порід, зміцнення племінної бази тваринництва та спрямування селекційно-племінної роботи на підвищення продуктивності та зниження собівартості шляхом поетапної заміни безпородної та малопродуктивної худоби на найбільш продуктивну; адаптація вітчизняних ветеринарно-санітарних і технологічних нормативів з виробництва та переробки продукції тваринництва у відповідності до європейських стандартів; відтворення ефективної системи заготівель тваринницької сировини [7, 11, 14, 16].

Також, одним з найважливіших завдань в створенні та розвитку сировинної бази харчової промисловості є підвищення якості сировини і продукції сільського господарства відповідно до заданих технологічних властивостей. За виконання цих умов, як потенційні, так і наявні можливості виробництва дозволять повністю задовольнити внутрішні потреби країни та зайняти належне місце на світових ринках.

Підвищення рівня конкурентоспроможності харчової промисловості та зміцнення її експортного потенціалу можливо тільки за умов інноваційного розвитку, що потребує модернізації та технічного

переозброєння виробництва, впровадження сучасних технологій та систем управління якістю, введення у виробництво нових видів продукції та інших інновацій. Проте, аналіз конкурентоспроможності харчової промисловості показав її неоднорідність в галузевому розрізі, що має бути враховано при визначенні стратегічних пріоритетів розвитку окремих галузей (див. табл. 2).

На формування ефективного конкурентного середовища, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників, підвищення конкурентоспроможності продовольчих товарів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках впливають зовнішні та внутрішні чинники.

До найбільш вагомих зовнішніх чинників слід віднести геополітичну та макроекономічну ситуацію в світі (особливо зростання купівельної спроможності населення країн BRIKS, яке виявилось одним з чинників зростання цін на світовому продовольчому ринку), співвідношення валютних курсів, світову кон'юнктуру на продовольчі товари, рівень світових цін темпи альтернативного використання сільськогосподарської сировини (на біопаливо, на виробництво фарб тощо), зовнішньоторговельну політику уряду (сприяння вільній торгівлі та протекціоністські заходи), міжнародні та міждержавні угоди тощо.

Таблиця 2. Основні чинники, що обґрунтовують конкурентоспроможність галузей харчової промисловості

Чинники конкурентоспроможності	Галузі харчової промисловості												
	Тютюнова	Пивоварна	Виробництво безалкогольних напоїв	Кондитерська	Флодоовочекопсервна	М'ясна	Молочна	Цукрова	Олійно-жирова	Борошномельно-круп'яна	Хлібопекарська	Спиртова	Виробництво алкогольних напоїв
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Конкурентні вади													
Олігополізація ринку	+++	+++	+++	+++	+	+	++	-	+++	-	-	+++	+++
Зростання рівня конкуренції з іноземними компаніями та товарами	+++	+++	+	+++	+++	+	++	+	+	-	+	-	+++
Проникнення на ринок іноземних виробників шляхом розташування виробництв	+++	++	++	+	+	*	++	-	++	-	-	-	+
Зростання імпорту аналогічної продукції	+++	+++	+	+++	+++	+	++	+	+	-	+	-	++
Залежність від імпортової сировини	+++	+++	++	++	*	++	++	+	-	-	+	-	-
Залежність від імпортних технологій та устаткування	+++	+++	++	++	++	++	++	+	++	+	+	-	++
Високий рівень тінювого сектора	++	+++	++	+	+	+	-	-	-	-	-	+++	+++
Зростання конкуренції на внутрішньому ринку	+++	+++	++	+++	++	++	+++	*	+	+	+	+	+++
Нестача сировини, відставання розвитку вітчизняних сировинних баз	+++	++	+	++	+++	+++	+++	++	-	+	+	-	+
Відсталий технічний рівень	-	-	+	+	++	++	+	+++	-	++	++	+++	++
Застосування застарілих технологій	-	+	-	++	+++	++	++	+++	-	+++	++	+++	++
Недостатньо відпрацьовані міжгалузеві взаємини	+++	+++	+++	++	+++	++	++	+++	++	++	++	++	++
Нерозвиненість системи логістичної інфраструктури сировини вітчизняного виробництва	-	-	+	+	+++	+++	+++	+++	+	++	+	++	-
Нерозвиненість системи логістичної інфраструктури готової продукції	-	-	-	+	++	++	+	+++	-	+	+	*	-
Нестача оборотних коштів для закупівлі сировини	++	++	++	++	+++	+++	+++	+++	++	+++	+++	+++	++
Доступність до дешевих кредитних ресурсів	+	+	++	++	+++	+++	+++	+++	+	+++	+++	+++	++
Зниження купівельної спроможності населення	+++	+++	+++	+++	++	+++	+++	+	++	+++	+++	*	+++

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ГОСПОДАРЬСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Конкурентні переваги													
Присутність в галузі ТНК	+++	+++	+++	+	-	-	+	-	+++	-	-	-	+
Створення інтегрованих структур різного типу	+	++	++	+++	+	++	+	+	+++	+	+	++	++
Модернізація виробництва (в т.ч. за рахунок іноземних інвесторів)	+++	+++	+++	+++	+	+	++	-	+++	-	+	-	+
Активність інноваційної діяльності	+++	+++	++	++	+	+	++	-	+++	+	+	-	+
Темп зростання ринку	++	++	+++	+	++	+	++	+	+	++	-	++	+++
Наявність культури споживання	+++	+++	++	+++	+	+++	+++	+++	+++	+++	++	*	+++
Стійкий фінансовий стан та високий рейтинг підприємств галузі	+++	+++	+++	++	*	+	+	-	+++	+	+	+	++
Сприятлива кон'юнктура зовнішніх ринків	+++	++	++	+	*	+	+	+	+++	-	-	-	+
Відповідність продукції міжнародним стандартам	+++	+++	+++	++	+	-	-	+	+++	+	+	++	+++
Використання відходів та вторинної сировини	*	+	*	+	+	+	+	+	+++	+	+	+	*
Наявність глибокої безвідходної переробки сировини	++	+	*	+	+++	+++	+++	++	+++	++	++	++	*
Прийнятні умови праці	+++	+++	++	++	+	+	++	+	+++	+	+	+	+++
Наявність висококваліфікованих кадрів	++	+++	+++	+++	++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++
Державна підтримка	-	-	-	-	-	-	+	-	-	++	++	++	-
Наявність стабільних ринків збуту та попиту	+++	++	++	++	+	+	+	+	+	+	++	+++	+++

Позначення сили впливу наявного чинника на конкурентоспроможність галузі: «+++» – наявний чинник має дуже значний вплив на конкурентоспроможність галузі; «++» – значний вплив; «+» – незначний вплив; «-» – не має впливу; «» – вплив чинника не визначено.

До внутрішніх чинників можна віднести купівельну спроможність населення; урегульованість питань власності; доходність та інвестиційну привабливість галузей харчової промисловості; умови кредитування; техніко-технологічний рівень підприємств; вимоги щодо стандартизації та сертифікації продукції, їх відповідність світовим підходам в цій царині; невідповідність споживачів до змін, що відбуваються в агротехнологіях, особливо щодо довгострокових наслідків генної трансформації, використання ГМО в продуктах харчування та в кормовиробництві; кадрове забезпечення підприємств галузі тощо.

Зазначені чинники можуть як підвищувати так й знижувати рівень конкурентоспроможності вітчизняних виробників та продовольчих товарів.

На думку фахівців, основними гальмуючими чинникам розвитку харчової промисловості та низької конкурентоспроможності її продукції є незадовільний стан матеріально-технічної бази значної частки підприємств, їх техніко-технологічна відсталість, що зумовлює високу ресурсоємність продукції, тим самим знижуючи її конкурентоспроможність та породжуючи негативні екологічні екстерналії; нестача оборотних коштів для закупівлі сировини, особливо сезонної, що обмежується мінімальними партіями при транспортних перевезеннях; недостатня кількість потужностей із переробки сільгоспсировини в місцях її виробництва; відсутність виробництв з глибокої безвідходної переробки сільськогосподарської сировини; зниження купівельної спроможності значної частки населення; прискорення інфляційних процесів; кон'юнктура зовнішніх ринків, вплив змін зовнішньоторговельної політики тощо [4, 6, 7, 10, 11, 14, 16].

Найбільший негативний вплив на розвиток харчової промисловості здійснює інфляція через створення передумов для зниження попиту на продовольчому ринку, стримування оновлення основних засобів підприємств, створення бар'єрів для структурних перетворень в харчовій промисловості. Інфляційні процеси породжують незадоволений попит харчових виробництв на доступні кредитні ресурси, що змушує шукати їх за межами України, внаслідок чого знижується рівень залучення інвестицій і все більше вітчизняних підприємств переходить у іноземну або спільну власність, створюючи загрозу продовольчій безпеці країни.

Проте, необхідно зазначити, що в харчовій промисловості України відбувається подальше формування та розвиток об'єднань, які здатні конкурувати з продукцією зарубіжних виробників. В першу чергу, це стосується тютюнової, пивоварної, олійно-жирової, кондитерської галузей та виробництва безалкогольних напоїв, високі конкурентні позиції яких забезпечуються використанням сучасних видів обладнання, освоєнням інноваційних технологій, впровадженням прогресивних методів організації та управління виробництвом та вибором ефективних стратегій розвитку на основі формування інтегрованих структур.

Останнім часом і для інших галузей харчової промисловості (м'ясної, молочної, цукрової, хлібопекарської та інших) характерним стає поширення інтеграційних стратегій та зростання ефективності як у межах окремих складових єдиного технологічного ланцюга, так і у виробничих відносинах між ними.

Варто наголосити, що лідерські позиції в харчовій промисловості утримують інтегровані компанії, які, завдяки реалізації стратегії вертикальної інтеграції, створюють повний цикл виробництва: від вирощування

сировини до виробництва та реалізації готової продукції, що виявляється у синергетичному ефекті через отримання економії витрат та раціональному управлінню фінансовими, ресурсними та інформаційними потоками.

Отже, на нашу думку, пріоритетним вектором підвищення конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості у сучасних умовах господарювання є створення інтегрованих формувань з входженням до їх складу аграрних, переробних, фінансових, агросервісних, торговельних, обслуговуючих підприємств із застосуванням механізму забезпечення економічних інтересів всіх учасників. Розширення інтеграційних зв'язків сприяє нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської сировини та готової продукції, зменшенню витрат на одиницю продукції, впровадженню інтенсивних ресурсозберігаючих технологій, покращенню матеріально-технічного забезпечення харчової промисловості.

Висновки. Україна має значний природно-ресурсний потенціал для забезпечення продовольчої безпеки у виробництві продукції рослинного та тваринного походження, збільшення пропозиції харчових продуктів та напоїв, впровадження інноваційних технологій для глибокої переробки сільськогосподарської сировини.

Дослідження місця та ролі харчової промисловості в економіці України засвідчило високий динамізм розвитку галузі, її інвестиційну привабливість, тісний зв'язок з розвитком господарського і промислового комплексу завдяки наявності прямих і зворотних зв'язків з іншими галузями.

Крім того, конкурентоздатність продукції харчової промисловості на внутрішньому ринку та високий експортний потенціал дозволяють стримувати імпорт продовольчої продукції, заощаджуючи валютні кошти, а також завдяки позитивному експортно-імпортному сальдо, забезпечувати їх приріст і тим самим створювати джерело для інвестування інноваційного напрямку розвитку галузі, впровадження сучасного обладнання та технологій.

На нашу думку, основним напрямком підвищення ефективності діяльності в сфері харчової індустрії є розвиток інтеграційних зв'язків та побудова на їх основі інтегрованих об'єднань.

Посилення зв'язків виробників сільськогосподарської сировини та переробних підприємств призводить до появи нових цілісних властивостей в системі, зміни структури та якості інтегрованої системи, що потребує подальших досліджень.

Джерела та література:

1. Амбросов В. Я. Механізми ефективного функціонування агроформувань / В. Я. Амбросов, Т. Г. Мареніч // Економіка України. – 2006. – № 6. – С. 60-66.
2. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009. – № 2 (172). – С. 3-9.
3. Борщевський П. П. Продовольча безпека країни: стан і тенденції / П. П. Борщевський, Л. І. Дейнеко // Розбудова держави. – 2007. – №1. – С. 66-69.
4. Дейнеко Л. В. Розвиток харчової промисловості України в умовах ринкових перетворень : проблеми теорії та практики / Дейнеко Л. В. – К. : Знання, 1999. – 331 с.
5. Державний комітет статистики України : [Електронний ресурс] : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України : теоретико-методологічні основи дослідження : наук. вид. / за ред. Б. М. Данилишина. – К. : Рада по вивч. прод. сил України НАН України, 2008. – 220 с.
7. Купчак П. М. Харчова промисловість України в умовах активізації інтеграційних та глобалізаційних процесів : монографія / П. М. Купчак; за ред. докт. екон. наук, проф. Л. В. Дейнеко. – К. : Рада по вивч. прод. сил України НАН України, 2009. – 152 с.
8. Малік М. Й. Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК / М. Й. Малік, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 3-8.
9. Месель-Веселяк В. Я. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року / В. Я. Месель-Веселяк. – К. : ІАЕ УААН, 2008. – 46 с.
10. Дейнеко Л. В. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку: Монографія / Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько / За ред. Б. М. Данилишина. – К. : Наукова думка, 2007. – 276 с.
11. Рыночная интеграция в агропродовольственном секторе : тенденции, проблемы, государственное регулирование / отв. ред. А. В. Петриков. – М. : ВИАПИ им. А. А. Никонова; «Энциклопедия российских деревень», 2010. – 497 с.
12. Саблук П. Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Т. Саблук // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 4-18.
13. Саблук П. Т. Глобалізація і продовольство : монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білорус, В. І. Власов. – К. : УААН; Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки», 2008. – 632 с.
14. Мостенська Т. Л. Системне забезпечення конкурентоспроможності підприємств м'ясної і молочної промисловості України : монографія / Т. Л. Мостенська, О. І. Драган, І. В. Суха. – К. : Нац. ун-т харч. технологій, 2010. – 267 с.
15. Сичевський М. П. Удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку харчової промисловості України : монографія / М. П. Сичевський; за ред. С. І. Дорогунцова. – К. : Науковий Світ, 2004. – 374 с.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

16. Сільське господарство – харчова промисловість – сільські території : колективна монографія / за ред.: Т. Мостенської, Б. Хмільовської, Ю. Білана, М. Вігера. – К., Варшава : Прінт Груп, 2009. – 171 с.
17. Сільське господарство України. 2009 : стат. зб. / за ред. Ю. М. Остапчука. – К. : Держ. комітет статистики України, 2010. – 375 с.
18. Статистичний бюлетень про основні показники роботи промисловості України за січень-грудень 2010 року / відп. за вип. І. С. Петренко. – К. : Держ. комітет статистики України, 2011. – 140 с.
19. Діяльність суб'єктів господарювання, 2009 : стат. зб. / за ред. І. М. Жук. – К. : Держ. комітет статистики України, 2010. – 448 с.
20. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії та методології / П. Т. Саблук, М. Й. Малік, В. Л. Валентинов. – К. : Ін-т аграр. економіки, 2002. – 294 с.